

19 OCAK 1988

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

I

Neşir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

I

İSTANBUL - 1980

OSMANLI BÜROKRASİSİNDE AKLÂM ve MUÂMELÂT

Halil İnalçık

I. Timar Arzları ve Üzerindeki İşlemler

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet dairelerinin örgütlenme ve işleyiş şekli, yazışmaların izlediği prosedür, yalnız idare tarihi bakımından değil, Osmanlı arşivlerinin sistemli bir araştırma yapısına kavuşturulması bakımından da önemli bir inceleme konusudur ve muhakkak bu kuşağın yapması gereken işlerin başında gelir. Bu alanda araştırmanın en sağlam yolu da, arşiv vesikalarının işlem (*muâmele*) bakımından analizidir. Bu yazı serisinde, ilkin timar tayin ve tevcih vesikalarını ele alacağız.

Tayin bir *arz* (عرض) ile başlar. *Arz* üzerine bürokrasi işleme geçer. Bu işlemin *gayesi*, tayin kararından önce, belli görevin ve ona bağlı dirliğin boş olup olmadığını ve namzedin iş için uygun olup olmadığını saptamaktır. Bu saptandıktan sonra, hükümetin başı, tayin için buyruğunu bildirir.

Her tayin ve tevcihin bir arz ile başlaması normaldir, zira arzı yapan namzedin gerçekten *müstahak* olduğuna tanıklık edecektir. Meselâ, Selânik kalesinde açılan bir topçuluk için dizdâr arz yapar, fakat bundan önce kaledeki topçu-başının namzedi imtihan etmesi, gerçekten bu işe ehil olduğunu görmesi gerekir¹. Padişah'ın sarayındaki bütün tayinler Babussaâde ağasının arzile yapılır. Kapıkulu sipahi bölüklerinden birinde, meselâ silâhdârlar bölüğünde, bir açığa tayin için silâhdârlar bölüğü ağasının arzı gerektir². Fakat bir vilâyette bütün sipahi bölükleri mensuplarının işlerine bakacak olan *kethüda-yeri*'nin tayininde, altı bölük ağalarının hepsinden namzedin *müstahak* olduğuna dair ayrı ayrı mektupları istenir. Yeniçeri tayininde, ortanın zâbiti, müstahakların defterini yeniçeri ağasına sunar. Bu defterin düzenlenmesinde *istihkak*, üzerinde durulan en önemli sorudur. Bu defterleri

1 İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, Ankara 1944, s. 79.

2 Ibid., s. 176.

Sultan'a Yeniçeri ağası sunar. *Eskilik*, yani *kıdem*, terfi ve tayinlerde bir temel prensip olmakla beraber, *istihkak* kavramında işin ehli olmak, *liyâkat*, özellikle sıradan olmayan teknik beceri ve bilgi isteyen işlerde, başlıca bir unsur idi. *Kubbe-altı vezirliği* gibi yüksek düzeyde politik tayinlerde dahi, görevin en yakın âmiri olarak veziriazamın tavsiyesi başta gözönüne alınırdı. Fâtih devrinde İshak Paşa'nın vezirliğe tayini için, kendisinin defterdarlıkta bulunduğu, büyük hizmetleri olduğu belirtilerek hakkında bir *arz* yapılmış olduğunu bir Topkapı Sarayı arşivi vesikasından öğreniyoruz. Tayinlerin özellikle askerler arasında, aşağı kademedekilerin arzı ile yapılması, rüşvet ve kayırma yoluyla müstahak olmayanların kadrolara dolmasının da başlıca sebeplerinden olmuştur.

Cemaatlerin başına getirilen görevliler için idare, seçim usulünü kabul etmiştir. Gayrimüslim cemaatleri, yani Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerini, esnafı ve bir sanatla uğraşan hırfet erbabını bu kategoriye sokuyoruz. Bu cemaatleri temsil edenler, devlet memuru değillerdir, fakat cemaat üzerinde otoriteleri Sultanın bir beratı ile belirlenmiştir. Sultan, seçilen kimseye belli yetkileri tanır, ve cemaate, bu yetkilere uymayı emreder. Seçimi yapan cemaat, Sultana sundukları *arzda*³, seçilenin namuslu, bilgili ve bu işin hakkından gelebilecek güçte ve kabiliyette olduğuna tanıklık ederler. Keza önemli bir nokta olarak, cemaatin hükümet karşısındaki görevlerini de hakkile yerine getirebileceğine inançlarını eklerler. Özetle, burada da başka tayin işlemlerindeki prensipin yürürlükte olduğu açıktır. Tekrar etmek gerekirse, bu prensip namzedin kendisine en yakın âmir veya grubun tanıklığı, tavsiyesidir.

Timarlıların arzlarını, kural olarak sancağın *alay-beyi (mîr-alayı)* yapar. Fakat doğrudan doğruya ilgilinin *arz-i hâl* sunması da mümkündür. Bu halde de çoğu zaman veziri azam, alay-beyinden sorulmasını emreder. *Arz-i hâl* üzerine alay-beyi düşüncelerini yazar. Bazan beylerbeyi veya serdâr-vezir, toptan defter halinde timarlıların tayini için arz yapar. *İbtidâ'*dan, yani ilk defa timar alacaklar için, nâmzedin kendi yakın âmiri, yeniçeri ağası, topcu-başı, kapı-ağası vb. timar için arzda bulunabilirler.

Arzlar başlıca şu çeşitli işlemler için verilir: *İbtidâ'*dan tayin, *terakkî* ve *zamm*, *mübâdele*, *kasr-i yed*, yani timarından başkası için vaz geçme, *tecdid*, *mukarrer* yani kendisi üzerinde kalmasını üsteleme, nihayet tayin işleminin noksan kalmış aşamalarını tamamlama. *Arz*, belli unsurları belli bir sırada içerir. Her mektup veya rapor gibi *arz* da, en yukarı bölümünde *tamcîd* ile, yani Tanrı adının anıl-

3 Bu dilekçe, o yerin kadısı tarafından bir rapor halinde Sultana sunulur. Kadı, böylece hükümetle mahallî topluluklar arasında bir aracı durumundadır. Kadının, yalnız hükümeti değil, hükümet karşısında mahallî halkı, beldeyi temsil ettiğinin önemli kanıtlarından biri de bu gibi görevleridir.

ması ile başlar. *Tamcîd*, arzda kısa bir işaretten هو *Huwa'*dan ibarettir. *Tamcîd*'den sonra arzın esas bölümleri şunlardır:

1. *Hitâb* (adres) ve *duâ*
2. *Arz-ı hâl*, durumun hikâyesi
3. *İstid'â* ve *ricâ*, dilek
4. «*Ferman Sultanındır*» formülü ile hitâm
5. *İmza*, tarih ve mühür

1. *Hitâb* formülleri genellikle şöyledir:

«Saâdetlü ve mürüvvetlü Sultânım hazretlerinin hâkpâyî şeriflerine arz-i bende budur ki...»

«Dergâh-i felek-medâr ve bârgâh-i gerdûn-iktidâr türâbına arz-i bende-i bîmükdâr ve zerre-i hâkisâr budur ki...»

15. yüzyılda şu formül: «Yüz yere koyup dergâh-i mu'allâyâ arz-i benedgi budur ki». Arz *hitâb* formülü, Sultan huzurunda tam itaat ve kulluk merasimini ifade etmelidir.

17. yüzyılda arzlar basit bir *duâ* ile başlıyordu. Aşağıdaki formül en yaygın olanıdır:

«Devletlü ve saâdetlü Pâdişâhım hazretleri sağ olsun...»

2. *Arz-ı hâl* merkezde defterlerde kayıtların kolayca bulunmasını sağlayacak unsurları içermelidir. Dilekle ilgili timarın hangi sancak, hangi nahiyede kim üzerinde olduğu ve miktarı açıklanmalıdır. Nâmzedin eşkâli, boyu, gözünün saçının rengi belirtilmelidir. Şâhidler varsa, onların isimleri ve künyeleri yazılmalıdır. Arzı, miralay yapıyorsa, dileği özetliyerek:

«sadaka ve ihsân buyrulması ricâsına arz» edildiğini belirtir. Arzlarda gereksiz sözler, aşırı iddialar yer almaz. Sadece maksada gerekli şeyler yazılır, vesikalar gösterilir.

3. *İstidâ* ve *ricâ*. İstenen husus açıklandıktan sonra konulan dilek formülleri şöyledir:

«inâyet ve ihsânları olunmak bâbında...»

«sadaka ve ihsân buyrulmak ricâsına arz ve i'lâm...»

«ihsân olunmak bâbında inâyet-i şerifleri ricâ olunup...»

«ricâ olunup...» veya «rica olunur...»

Miralay arzı yapıyorsa: «bu kullarından arz taleb etmelerile...»

sadaka ve ihsân buyrulmak ricasile...»

4. «*Fermân Sultanındır*» formülü çeşitli şekillerde söylenir:

«Bâkî fermân devletlü ve saâdetlü Sultânım hazretlerininindir»

«Bâkî fermân Sultânınındır.»

«Bâkî fermân der-i adlıdır.»

«Fermân hazret-i veliyyülemrindir.»

«Emr ü fermân sa'âdetlü Pâdişâhıdır.»

«Bâkî fermân dergâh-i mu'allânın emr-i şeriflerine menûd ve mufavvazdır.»

«Emr ü fermân inâyetlü Sultânım hazretlerindir.»

«Bâkî lûtf u ihsan Pâdişâhımız hazretlerindir.»

«Bâkî emr ü fermân hazretü men leh-ülemrindir.»

«Bâkî fermân devletlü, inâyetlü, merhametlü efendim Sultân hazretlerindir.»

Bu formüllerden herbiri rica edilen şeyin niteliğine, belli bir çağda üslûp ve moda uymuştur. Bir haksızlığın giderilmesi istendiği zaman, arzı yapan Sultanın adaletini hatırlatmak için «der-i adl» formülünü tercih eder. 18. yüzyılda Sultan yerine «men leh-ülemr» kelimesi konuyordu. Bu görenek, 19. yüzyılda da süregeldi. 15. yüzyılda önemli kişilerin arzlarını «ferman Sultanımındır» formülünden sonra yazıyı «ömrünüz daim olsun» veya «devlet ve saadetiniz sonsuz olsun» anlamında Farsça bir dua ile tamamlaması âdetti. Bu formül, Sultanın mutlak otoritesini, hiç bir durumun veya isteğin sınırlandıramıyacağı, onun serbest iradesine koşul koyamayacağını belirtmek için konmaktadır. Mutlak itaatın, bendeliğin, adreste ve imzada olduğu gibi, hitâmda ifadesinden ibarettir.

5. *İmza*, daima, arzda bulunanın, emir ne olursa olsun, mutlak itaat ve kulluğunu belirten bir formül ile tamamlanır.

Genel olarak «bende»

«bende-i kemterin»

«bende el-hakîr el-fakîr»

«abduhu el-fakîr el-hakîr»

İmzayı koyan, kendi resmî sıfatını belirtir; *hakim-i Ankara* veya *hakim fi medinet il-Ankara*, *mîr-alay-i Ankara*, *ser-çakırciyân*, *sipahi Ali*, *kâtib Ali an kâtibân-i Divân-i Hümâyûn*, *mîr-alay-i mensûhât*, *mîr-alay-i Sağ Kol* gibi.

Çoğu zaman *hâlâ*, *hâliyâ* kelimesile, bu memuriyetin, arz yazıldığı zamanki memuriyet olduğu açıklanır. Arzı yapanın sıfat ve memuriyetinin bilinmesi tayin kararı için önemlidir.

İmza altında (م) harfi, *tamma*'nın kısaltılmışı olup «burada tamam oldu, bitti» anlamına gelmektedir.

Arzlarda, genellikle, arzı yapan âmir kâğıdın arkasında arzın özünü özetler, tarih koyar, bazan gerekli vesikaların sûretini yazar ve mührünü basar. Bu mühür, merkezdeki örneğe *tabik* olunur, yani örneğine göre olup olmadığı araştırılır. *Tabiki* yapan kâtip «sahîhtir» kaydile vesikanın doğruluğunu tasdik eder. Bu yöntem, uydurma arzlarla timar işlerinin karmakarışık bir hale gelmesi üzerine alınmıştır.

Arzı yazan, kâğıdın üst ve yan tarafında geniş bir bölümü boş bırakır. Bu, hem bir saygı gösterisi, hem de ardısıra yapılacak işlemlerin yazılması için yer ayrılması içindir. Biz gerçekten bütün işlemleri, aynı kâğıt üzerinde yazılmış bulmaktayız. Bu yöntem, işlemle ilgili vesikaların bir arada bulunması bakımından pratik büyük bir yarar sağlar. Uzayan işlemler için *melfûf* kâğıtlar konabilir. Kâğıdın sağ kenarındaki boşluk kalemlerden istenen kayıtların yapılması için ayrılır, veziriazamın buyruldu su sol üst boşluğa yazılır. Bu usûle, divandaki bütün işlemlerde uyuldu ğunu görmekteyiz.

İşlemler: Arzlar üzerinde yapılan işlemlerin en basit prosedürü şudur:

- I. «Mahalli Görüle» kaydı üzerine ana defterlerden durumu açıklayan şerh
- II. *Der-kenar*, yani yeni tayinin deftere kaydına dair not
- III. *Tevcih buyruldu su*, yani veziriazam tarafından tevcih emri.

I. «Mahalli Görüle» Arz yapıldığı zaman, merkezde kalemlerin en önemli görevi, dilekçede söylenen şeylerin doğru olup olmadığını, defter ve kayıtlardan araştırtıp tespit etmektir. Merkezdeki kütük defterleri yetmezse, timar için beylerbeyi yanındaki *icmâl defteri*'nden kayıt veya mir-alay'dan yazı ile tanıklığı istenir. Timar tayinlerinde *defterhâne*'deki *mufassal* veya *esâmî*, *icmâl* ve *derdest* defterlerinden veya ruznamçelerden sözkonusu timarın son durumu bulunur. «Mahalli görüle» deyiminde «mahall», bu resmî defterlerdir. Bu defterler, tahrir sonucunda görevlilerin statüsünü, imtiyaz ve vazifelerini saptayan kütüklerdir ve işlemler için son ve kesin durumu gösterir. Tayinlerde, karara götüren araştırmada defter kaydı, kanun gibi son ve kesin belgedir. Bu sebeple defterler son derecede titizlikle saklanır, onlara yapılacak yeni kayıtlar ancak veziriazamın emrile bizzat nişancı tarafından yapılır. Özetle, bu defterler görülmeden idare herhangi bir işlem yapmaz. Bu defterlerin bir *merci*' olarak kullanılmasını kolaylaştırmak üzere kenarına çeşitli renkte ipek bağ geçirme, fihristlerini yapma, çeşitli işaretler kullanma gibi büro teknikleri kullanıldığını görmekteyiz. Arzda verilen ayrıntılı yer ve kişi adlarına göre Avlonya defterlerinde yaptığımız deneme, herhangi bir kaydın beş on dakika içinde bulunabildiğini göstermiştir. Belli dönemlerde kullanılmış tasnif yöntemlerinin araştırılması meraklı bir konudur. Defterlere eklenmiş *melfûf* kağıtlardan anlıyoruz ki, bu defterler 20. yüzyıla kadar Osmanlı bürolarında ana kütükler olarak kullanılmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında en gelişmiş şeklini bulan bu tahrir defterlerinin sonraları yenilenmesi nâdir hallerde görülür. Bunu, belki daha iyisi yapılamıyacağı düşüncesine ve daha ziyade Osmanlı vergi ve timar sistemindeki yapı değişimine yorabiliriz⁴.

4 Bak. H. İnalçık, «Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire», *Archivum Ottomanicum*, VI.

② روضخانه کن درگاه اولنه

③ وجه شروع اوزره در

⑤ متفرقه باشی اعان

کوب اعلام ایله سن
دیو بیوردی

زعامت قریه انوما در لواء آمانیه و سوس

بنام متفرقه ابراهیم بن متفرقه کان درگاه عالی عن تحویل خود
تحت ۱۹۹۶ قیامت قریه (یا کلاخاچ تابع مزبور فی سنه ۱۲۴۴ [۱])
④ بخشی زعامت قریه کربلازاری در لواء خداوندگار و تحویل
اعلامی مورسینی برائری منتظر
اولنوب بروجه مبارله توجیه
اولنوق بیوردی

بنام عبدالله ولد میرزا احمدیاش عن متفرقه کان درگاه عالی
نفسی کول تابع مزبور قیامت ۵۸۵۵۶ - فی سنه ۱۲۳۹ [۲]

⑥ محرض بندگی بودرکه
در گذارده مطر اکی مرد زعامت متفرقه درگاه عالی کوکلو متفرقه لریدن
عبدالله بلج و ابراهیم اعان اولنوق زعامت بر لریدن ستمینه مناسب
اولنوق بخندن رضالریله مبارله برادر بروجه مبارله توجیه
و اوزر زنده اولنوند و توبنه الحاق و احسان بیوردی بپنده
استدعای رحمت اندر کتر معلوم دولتری بیوردی کرده
استدعای توبه مساعد آصفه لری ارزانی بیوردی بپنده
امر و فرمان دوللو عثمانلو افندسکدر

(۷۷)

⑦ در لواء متدی ۹ سوان سه ۱۲۴۲ [۱]

بندگی
افضا

① دوللو صادق سلطانم جفتری صباغ اولوش

بویلی متفرقه لری درگاه عالی کوکلو متفرقه لریدن اولوب حسن رضالریله
زعامت لری بر لریده مبارله برادر اولنوقله مرهم علیه لریدن موجودرکه
قبیلیمز بخندن در گذار و عزتلو متفرقه باشی اعان اولنوق اعلام ایروپ
بروجه مبارله توجیه احسان بیوردی بپنده امر و فرمان دوللو سعیدرلو
سلطانمکدر

بندگی
عبدالله
عن متفرقه کان درگاه عالی

بندگی
ابراهیم
عن متفرقه کان درگاه عالی

نعو

② سحلی کورله

③ اجمالدر

تیمار
در لواء اغریوز
قریه روپوز تابع استغه
وغیری ۷۰۰
عن اجمال

④ وجه شرح اوزره مقیددر
تیمار
عن تحویل محرم المتوفی

تاهیه
استغه در لواء آغریوز
قریه
روپوز تابع استغه
وغیری ۷۰۰
تیمار ۸۰

⑤ اجمالنده فرونده سی یوقدر
فرمان سادتلو سلطانم حضرتلرینکدر

⑥ هنراثر قلمی سردن پیدلریندن خلیل علی کورناهیه
شوی نه صدقه بیورلق باینده فرمان سلطانمکدر

بینه
درویش آغای سردن
گچدیان حالیا

⑦ [رطابتدر] (درویش)

⑧ در کنار شد فی ۱۷ ن سنه ۸۹ [۱۱]

⑨ صبح

موجبینه مزبور سردن کچدی خلیله
در دستیت اوزره توجیه اولنق
بیورلدی غره ل سنه ۸۹ [۱۱]

① درگاه فلاء مدار و بارگاه کردون اقتدار شرابنه
عرض بنده بیقصدار بودر که اغریوز سنجمنده
استغه ناحیه سنده روپوز تیم قریه وغیریدن
پدی بیلغ اچیه تیماره منصرف اولان

مأمور اولدیغ سفرهایونه کلیمور اولو هبله
تیماری محلو اولغی باعث عرض عبودیت
عبدالله قولرینه صدقه و احسان بیورلق
باینده فرمان سلطانم حضرتلرینکدر

بنده

حبن

میرالا اریبو
حالیا

صم ⑥
میر جیحہ دفتر منصفہ دہلی قید ایلین
اوزرہ نشانی پاشاہ کلم بھولک
۱۴ سنہ ۸۹ [۱۱]

② بجلی کو رکھ
③ جو حیدر منبر جوع اوزرہ اجملہ
عزیز عامت ناهیت فشار در لہاء ترخالہ
نلام کاتب علی رجب تذکرہ اول عن
کاتبان دیوان کھارون
مزرعہ زمین مازی پیشہ لک در مابین
تراہ سردیمہ دینیس و مارشی و
مایولہ و مرفی جو گوش و کف و وروس و نامان (۴)
ہارج از دفتر برزوخہ بچین
برسودب اجمال

- ⑤
- نادر تاریخ بیلشہار
زمین صہاری پیشہ لک
عشر حنظلہ مد ۳ قیمت ۸۲۰
عشر شعیرد ۲ قیمت ۲۰۰
عشر علف اولیک قیمت ۲۰
عشر بروجین اولیک قیمت ۶
عشر چوڈار اولیک قیمت ۲۰
عشر فرہیک اولیک قیمت ۳
عشر نخود اولیک قیمت ۶
عش کتان ۶ عشر کرارہ ۶ عشر دھان ۶
عشر بلغات ۹ رسم انعام ۱۸ رسم اولاق ۱۶
رسم قشلاق ۱۲ رسم عروساہ ۲۰ رسم اجلیب ۱۲
رسم اولیق ۲۰ رسم توری ۱۶ رسم اغیل ۱۲
رسم طہوی زمین مع دشتانی ۲۰ رسم دھان ۴
بدعت خنازیر ۳ جرم دختانیت و بادھوا و یادہ و
خاموشون و مژدہ کاندہ قول و جارہ ۱۲

④
ناراً ہم دستہ اربعہ مریعہ و دلمسور و مایولہ و مارشی
ز قیدی سورسی و سگت و دورش بایستہ صاری
پیشہ لک دیکلہ بحروف اولان سلہین تحریرہ خلاص
کتابونہ و اوقاف و رعامت و تجارتہ تحریر اولین و
کتابہ بہ ملک نیا لہوئی حورما لہوئی عرضی و ذکر اولان
مہاری پیشہ دیکلہ بحروف معلوم الحود علی مژبورق
ترہ لہ مابینہ اولوب کہتک رعامت و تجارتہ و اوقاف
آملکہ آملہ لہوئی حورما لہوئی لہوئی لہوئی
تذکرہ کیسی ابراہیم دہلی اعلام التملکہ دفتر اعلیٰ مژورب
دستور اکرم مشرف نظام العالم ناظم ناظم الاسم
وزیر اعظم و سر ناظم دہلی پاشا ازم اللہ اجملہ لہوئی
باشی تذکرہ چیلکی خدمتہ اولون نشان حایون و بریلان
دیوان عالیشان کاتبین نوی الیہ کاتبہ رعامت
توجیہ ایچون ادویہ بیک امیہ دہلی تیار اولیق اوزرہ تملکہ
ثبت دفتر الیسن دیو یو حقیرہ خطاباً امر مشرف

وارد اولفظہ مد جیحہ ثبت دفتر اولدی
تحریرہ فی شهر اراہر سنہ ۸۹ [۱۱]
خط التوجیہ

سلطان
① دولتو و مساجد تلو
بالادہ بطور اولان زمین صہاری پیشہ لک خارج از دفتر
بروجہ تخمین ارج بیلک امچیق اوزرہ رعامتہ الحاق اولین
و چه مشرع اوزرہ دفتر منصفہ ثبت و تحریر اولیق بایزہ
نشانی پاشاہ خطان فرمان شریکری رجا اولوزج
یاتی فرمان دولتو و مساجد تلو سلطانم حضرتلر نیکر
بندہ
کاتب علی رجب
عزیز کاتبان دیوان
حایون

Mufassal veya *icmâl* defterinin son ve kesin merci niteliği şundan da anlaşılır ki, kadınlara bir dava konusunu çözümede, Şariat, kanun ve *deftere* baş vurması emredilir. Defter kaydı, bir çok hallerde, kanundan da üstün tutulur; zira tahrir-emîni'nin Sultan'a belli bir durum hakkında *kaziyye* sunup onun emrini aldıktan sonra deftere kaydı ve daha sonraki değişikliklerin *der-kenâr*'larla tespit edilmesi suretile bu kayıt, son ve kesin statüyü ve durumu gösterir.

Defter kayıtlarının çıkarılması emri, şu şekillerde formülendirilmiştir:

«Mahalli»

«Mahalli görüle»

«Defterhânedeki kaydı der-kenâr oluna»

«Mahallinden der-kenâr»

«Kaydı der-kenâr oluna»

Zamanla bu «mahalli görüle» yazısı üslûplaştırılmış simge haline gelmiştir. Bazan da işlem, bu emir verilmeden otomatik olarak yapılmaktadır. Defter kayıtlarının dilekçe üzerine *sûret*, yani kopyalarının geçirilmesi işini nişancı (tevkî'i) yapar. Fakat *defter emîni*'nin yaptığını gösteren kayıtlar da vardır. O, şu formül ile *sûret*'i koyar:

«İcmâldir»

«İcmâl'de vech-i meşrûh üzere mukayyedir» (burada *icmâl*, timar kayıtlarını içine alan *defter-i icmâl*'dir. Bir *defter-i icmâl* örneği için yayınladığımız, *Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954, incelenebilir.)

«Derdesttir»

«Vech-i meşrûh üzere icmâlde mukayyedir»

Bazı hallerde iki *icmâl* kaydı konur; yani merkezde defterhânedeki *icmâl* kaydı ile beraber beylerbeyi yanındaki *timâr defterdârı* elinde *mîrmîrân icmâl*'indeki kayıt aynı zamanda kopya edilir. Zira beylerbeyi *icmâl*'ine geçmiş, sonradan yapılmış bazı kayıtlar merkezdeki *icmâl*'de bulunmayabilir. Defter kaydı, *der-kenâr* olarak yanlamasına, defterdekini tıpkı bir kopyasıdır, yazı da defterdeki gibi siyakatle yazılır (vesika I, 3; II, 3 ve 4; III, 3). Bu *der-kenâr*'lar altında bazan nişancının düşüncelerini bildiren kısa bir not eklenir (bak. vesika III, no. 4). Herhalde defterdeki bütün kayıt ve derkenarların kopya edilmesi gereklidir, tâ ki karar verecek olan yüksek makam durum hakkında bütün ayrıntılarıyla bilgi kazansın. Veziriazam, bazı hallerde dilek sahibinden önceki âmirinin düşüncelerini *der-kenâr* etmesini de ister (vesika I, 5). Bu *der-kenâr*'lar, *icmâl* kayıtlarının altına sağ boşluğa yazılır (vesika I, 8; II, 9; III, 6).

«Mahalline vaz' oluna» kaydı, anlaşmazlık konusu olan bir timarın, anlaşmazlık çözülmünceye kadar, kimseye verilmemesi için defterde mahalline bir ek kâğıt

konmasıdır. Bu emri, veziriazam *defter-emini*'ne bir *buyruldu-i şerif* ile bildirir. Bu kaydı taşıyan kâğıt, defterde mahalline, defter-emini tarafından yapıştırılır. Bu işleme «mahalline vaz' etmek» veya «mahalline koymak» deniyor.

Arzı yapan miralay, genellikle, *arz* arkasına arzı özetler ve mührünü basar. Mühür, merkezdeki örneğe göre *tabrik* edilerek arzın doğruluğu saptanır.

II. *Tevcih Der-kenâr*'ı.

Sağ kenardaki *der-kenâr*'ların altında hemen daima şu kayıt bulunur:

«der-kenâr şod fî (tarih) (imza)»

Bu *der-kenâr*, veziriazamın son kararını bildiren *buyruldu*'dan bir iki gün önce veya sonra konmuştur. Bu *der-kenâr*, yeni işlemin defterde işlendiğini, *der-kenâr* yapıldığını belgelemek için konmaktadır. Bazan, veziriazamın *buyruldu*sü, sadece tasarruf hakkının veya tayinin deftere geçirilmesi emrinden ibarettir.

Tayin ve tevcih der-kenarı, bazan yalnızca bir tarih ve yanına *sahh* işareti konmasından ibaret olabilir. Bazı vesikalarda ise «kayd şod, *sahh*» şeklindedir.

Defterde yapılan *der-kenâr* durumu kesin olarak değiştirdiğinden bu işleme *kaydın bozulması* denir.

III. «Buyruldu»,

Dilekçe kâğıdının sol üst yanına veziriazamın *buyruldu*ları⁵ yazılır. Bunlar, işin niteliğine göre çeşitli şekillerde olabilir. Daima görülen unsurlar şunlardır:

«..... buyruldu (buyrulmuştur), (tarih)»

Buyrulduyun üzerine daima veziriazamın *sahh*'i, yani «doğrudur» kelimesile tasdik işareti konur. *Sahh*, genellikle, buyrulduyun ilk kelimesi üzerine yazılır. İşlemin niteliği, soruşturma gereği sonucu, burada birden fazla *buyruldu* yer alabilir. Tayin emri için formül şudur:

«Mücebince tahvil hükmü buyruldu (tarih)» *Sahh*

Bir çok hallerde konunun özelliği sonucu, *buyruldu*'da hükme esas olacak noktalar açıklanır. Meselâ:

«Hilâf-i inhâ dahl olduğun alay-begisi arz etmekle mücebince tevcih olunup derdestiyet üzere tahvil buyrulmuştur» (tarih), *sahh*

«Ber-vech-i mübâdele mücebince hüsn-i rizâlarla tevcih olunmak buyruldu», (Tarih), *Sahh*

«Mücebince mezbûr serden-geçti hükmile derdestiyet üzere tevcih olunmak buyruldu» (Tarih), *Sahh*

«Mücebince defter-i mufassala kayd eylemek üzere Nişancı Paşa'ya hükm buyruldu» (Tarih), *Sahh*

«Kasr-i yed eylediği tarihte hayatta ise mücebince kasr-i yedinden tev-

5 *Buyruldu* üzerinde genellikle bak. İ. H. Uz unçarşılı, «Buyruldu», *Belleten* V (1941) s. 289-318.

cih olunmak buyruldu» (Tarih), *Sahh*...
 «Ulûfesi hazîne-mânde olup mukâbelesinde tevcih olunmak için mîrmi-
 rânâ hükm buyruldu» (Tarih), *Sahh*...

Daima tekrarlanan «mücebince» kelimesile veziriazam, kanun ve kayıtlar neyi *icab* ettiriyorsa, neyi gerektiriyorsa işlemin ona göre yapılması noktasını belirtmektedir.

Görülüyorki, *buyruldu*'da emredilen işlem çeşitli nitelikte olabilir. Timar için verilen buyruhduların çoğu *mübâdele*, *kasr-i yed* sebebiyle tayin ve tevcih veya âmirinin arzı üzerine doğrudan doğruya tayin üzerinedir. *Buyruldu*'ların büyük bir bölümü de, timarlılar arasındaki çatışma ve çekişmeler üzerinedir. 17. ve 18. yüzyılda timar elde etmek için hile ve oyunların artması, uydurma vesikaların kullanılması dolayısıyla timar işlemleri büsbütün çetrefil bir hal almıştır. Bunu, istida ve işlemlerden açıkça izlemek mümkün olmaktadır. Başka deyimle, Koçi Bey gibi lâyhacıların⁶ kargaşalık ve çökmenin başlıca sebebi olarak ileri sürdükleri timar rejimindeki yolsuzluklar, bu gibi vesikaların incelenmesile birinci elden belgelenebilir ve analiz edilebilir. Defter ve kayıtlarda karışıklıklar ve boşlamaların, timar rejiminin çökmesinde başlıca sebeplerden biri olduğu hakkında defter-emîni Ayni Ali'nin sözlerini⁷ önemle incelemek gerekir.

Veziriazamın buyruhdusu üzerine *tevcih* veya *tahvil* için *hükm-i şerif* verilir. Timar tasarrufu için bu vesika veya beylerbeyinin *tevcih berati*, hatta 15. yüzyılda *subaşı bitisi* veya *kadı mektubu* yeterli görülüyordu. Bu son durumlar uç bölgelerindeki sancaklarda sık sık görülüyordu. *Emr-i şerif*'e göre defterlerde kayıt yapılır, o timar «bağlanır», yani başkasına geçmemek üzere namzedin adına yazılmış olurdu. Fakat asıl tasarruf vesikası, özellikle önemli timarlar için, *berât-i hümâyûn*'dur. Berat almak için Sultanın emri üzerine merkezde divan kaleminden veya ilgili beylerbeyi tarafından *tezkire* verilir, (kalem dilinde «*ihrâc olunur*»). Tezkireler, merkezde divan kaleminde ayrı bir deftere tarih sırasile kaydolunur. Bu tezkireye göre Padişah'ın tuğrasını taşıyan *berât-i hümâyûn* veya *nişân-i hümâyûn* verilir.

Gelecek yazımızda bu vesikalarla ilgili işlemler, *tevcih* ve *tahvil hükmü*, *tezkire* ve *berât* üzerinde duracağız.

6 Bu *lâyihacılar* üzerinde şimdi topluca şu eser, K. Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin and New York 1973.

7 Ayni Ali, *Kavânin-i Âl-i Osman...*, İstanbul 1280 H., s. 75-81.

8 Ekte sunulan vesikalar, Başvekâlet arşivinde *Bâb-i Asaifi* vesikaları yeni tasnifinden alınmıştır. Katalog sayıları, aldığım tarihte saptanmamış bulunuyordu.